

Rola układów kompozycyjnych w kształtowaniu przestrzeni architektonicznej na przykładzie dekoracji sztukatorskich przypisanych warsztatowi Giovanniego Battisty Falconiego (cz. 1)

Beata Klimek

<https://orcid.org/0000-0002-4664-283X>
b.klimek@pollub.pl

Katedra Konserwacji Zabytków, Wydział Budownictwa i Architektury, Politechnika Lubelska

Streszczenie: W artykule przedstawiono rolę jaką pełnią sztukaterie w kształtowaniu przestrzeni wewnątrz przez nich zdobionych. Opisano charakterystyczne typy układów kompozycyjnych występujące w sztukateriach w XVII w. w Małopolsce. Wzajemne relacje pomiędzy planem zdobionego wnętrza, a układem kompozycyjnym sztukaterii i układem motywów ornamentalnych i figuralnych. Do zilustrowania tych powiązań posłużono się dekoracjami sztukatorskimi przypisanymi warsztatowi Giovanniego Battisty Falconiego.

Słowa kluczowe: układy kompozycyjne sztukaterie, warsztat sztukatorski, Giovanni Battista Falconi

Wstęp

Falconi znany pod nazwiskiem Falconis był włoskim sztukatorem w wykształconym w tradycjach renesansu pracował wraz z warsztatem od około 1630 r. (?) do 1658 r. na terenie województw krakowskiego, sandomierskiego, lubelskiego i ruskiego. Jedyłą realizacją, która znalazła się poza omawianym obszarem jest dekoracja nawy kolegiaty w Łowiczu.

Twórczość Falconiego była wielokrotnie przedmiotem analiz w zakresie historii sztuki, liczba przypisywanych mu realizacji jest znaczna. Dotychczas do źródłowo potwierdzonych prac Falconiego należą dekoracje: prezbiterium w kolegiacie w Klimontowie (1647 r.), kaplicy Oświecimów w Krośnie (1647–1648 r.), kaplicy Św. Krzyża w kościele Dominikanów w Lublinie (1654–1658 r.). Reszta przypisywana jest mu bez dokumentacji źródłowej, dekoracje: kaplicy św. Boromeusza w kościele w Niepołomicach (1640 r.), kaplicy św. Dominika w kościele Dominikanów w Podkamieniu (1644 r.), kaplicy zamkowej w Podhorcach (1644 r.), kaplicy św. Franciszka Ksawerego przy krakowskim kościele śś. Piotra i Pawła (przed 1649 r.) prezbiterium i nawy głównej w kościele popijarskim w Rzeszowie (przed 1649 r.), gabinetu baszty wschodniej w zamku w Baranowie Sandomierskim (w latach 40-tych), nawy głównej i prezbiterium w katedrze w Łowiczu (1653–1654 r.).

Za hipotetyczne dzieło Falconiego uchodzą dekoracje z Kościoła i zabudowań klasztornych Kamedułów w Rywinach. Dekoracje w kaplicy Przemienienia Pańskiego przy kolegiacie w Zamościu, wykonane ok. 1634 r. na zamówienie Tomasza Zamoyskiego. Wśród dekoracji sztukatorskich przypisywanych Falconiemu, znalazła się kaplica Jana Symeona Olelkowicza Słuckiego przy kościele Jezuitów w Lublinie [M. Kurzej, 2012, B. Klimek, 2018].

Sztukator wprowadzając do zastanej struktury architektonicznej nowy wystrój, niewątpliwie zmieniał charakter zdobionego wnętrza, zatem musiał wykazać się dużą wyobraźnią przestrzenną, która była niezbędna

w przypadku tego zawodu [J. Gajewski, 1993]. Z zasady sztukatorzy nie ingerowali w architekturę zdobionych przez siebie pomieszczeń, co mogło być skomplikowane w przypadku starszych budowli, gdzie byli oni zależni nie tylko od układu konstrukcyjnego, ale też od rozlokowania otworów i podziałów architektonicznych. Według Pavla Preissa, najważniejszą funkcją sztukaterii było współkształtowanie architektury i dynamizowanie jej form w celu uzyskania wyrafinowanych efektów optycznych [P. Preiss, 1986].

Taka tendencja zaznacza się wyraźniej w l. 40. XVII w., a za jej mistrza uznano Jana Falconiego. Jednakże niektóre uwagi na temat architektonicznych walorów jego twórczości można odnieść do bardziej ogólnych tendencji w sztukatorstwie.

Jak zaobserwował Jacek Gajewski, wzrastająca popularność sztukatorstwa wpłynęła na utrwalenie nowego stosunku do zagadnienia kompozycji wystroju wnętrza. Sztukator musiał bowiem zaplanować swoją pracę jako część całości architektoniczno-rzeźbiarskiej oraz uwzględnić przyszłą dekorację malarską, dla której sztukateria często stanowiła obramienie [J. Gajewski, 1993].

Badacz, zwrócił uwagę na zdolności architektoniczne Falconiego, widział w nim samodzielnego projektanta aranżującego i wykonującego wystroje wnętrz [J. Gajewski, 1993], podczas gdy Mariusz Karpowicz skłonny był uznać, że sztukator realizował projekty dostarczone przez profesjonalnych architektów [M. Karpowicz, 2002]. Zbliżone kompozycje wielu falconiowskich dekoracji, charakterystyczne zwłaszcza w partiach kopuł, sugerują że sam sztukator był ich autorem.

Schematy kompozycyjne

Schemat kompozycyjny dekoracji sztukatorskiej określają: charakter (odmienność) planu danego wnętrza i jego tektonika, oraz miejsce usytuowania dekoracji we wnętrzu. Przeważająca część dekoracji sztukatorskich związana jest wyłącznie z partią sklepienną w dalszej kolejności plasują się dekoracje, które znajdujemy zarówno na sklepieniach jak i ścianach. W tym często wyłącznie tarczowych. Nieliczne są przykłady dekoracji sztukatorskich, które bądź akcentują wybrane fragmenty lub detale architektoniczne wnętrza – belkowania, gurdy lub łuki tęczowe – bądź stanowią zwarte samodzielne kompozycje związane funkcją dzieła jakie zdobią, jak całym wnętrzem, w którym się znajdują np. nadbudowy kominków.

Układ kompozycyjny sztukaterii uzależniony jest od typu sklepienia lub charakterystycznego układu motywów ornamentalnych i figuralnych. Najlicniejszą grupę stanowią dekoracje sklepień krzyżowych oraz dekoracje powiązane z różnymi typami kopuł i pseudo kopułami, te dwie wyróżnione grupy komponowane są centralnie, co zwykle jest następstwem centralnego planu wnętrza.

Wydaje się jednak mało prawdopodobne, żeby dostarczał on projekty dla rzemieślników innych branż, albo miał wpływ na architekturę budowli już na etapie prac murarskich, choć z pewnością uwzględnienie warunków architektonicznych wnętrza było jednym z ważniejszych aspektów jego twórczości. Stosowane przez Falconiego formy architektoniczne ograniczają się z reguły do klasycznych porządków korynckich lub kompozytowych i belkowań o bogatych profilach i fryzach zdobionych wicią roślinną. Ściany ożywiają często wydatne obramienia, wypełniające przestrzeń pomiędzy podziałami lub zastępujące artykulację porządkową. W dekoracji sklepień osnowę kompozycyjną stanowi listwa, najczęściej nałożona na gładkie gurdy, a czasem jak w Baranowie, układem i przekrojem naśladowująca gotyckie żebra. Najczęściej podkreśla ona szwy sklepienne lub dzieli czasze kopuł na pola wypełnione kartuszami ujmującymi malowidła. Taki sposób komponowania, świadczący o tradycjonalizmie artysty, był często stosowany również przez innych twórców.

Dekoracje sztukatorskie zdobiące sklepienia wyróżniają się bogactwem form ornamentalnych od gładkich nie zdobionych, a czasami nie artykułowanych ścian wnętrz w jakich się znajdują. Podział między sklepieniem, a ścianami podkreśla wielokrotnie gzyms obiegający wokół wnętrza, mniej więcej w połowie wysokości. Gzyms także pełni we wnętrzu dodatkową funkcję – jest postawą dla zasiadających na nim pełnoplastycznych figur. W obrębie tak wydzielonej przestrzeni sklepiennej znajdujemy, także pojedyncze motywy ornamentalne, które nie są związane z wysklepkami, ale ze ścianami tarczowymi. Są to zwykłe kartusze, czasami dźwigane przez putta, girlandy, profilowane ramy.

Mimo wydzielenia dekoracji sklepień od ścian, obserwujemy wielokrotnie jak podziały sztukaterskie partii sklepiennej kontynuują lub nawiązują do podziałów ścian i odwrotnie. Każda z tych dekoracji sztukatorskich

związanych jednocześnie ze sklepieniem i ścianami prezentuje odmienną koncepcję układu kompozycyjnego przy czym sztukaterie szczególnie na sklepieniu są w tych wnętrzach elementem pierwszoplanowym.

Formy ornamentalne i figuralne, swym bogactwem dominują nad architekturą jaką zdobią. W kaplicy Oświęcimów bogactwo sztukaterii sklepienia ulega stopniowej redukcji na ścianach, artykułowanych horyzontalnie i wertykalnie. Horyzontalnie dzieli rozbudowane belkowanie z ornamentalnym fryzem, na którym zasiadają pełnoplastyczne putta stiukowe, oraz opaska przebiegająca w połowie wysokości kaplicy. Wertykalny podział stanowią narożne pilastry.

Kompozycje z podziałem kolebki za pomocą gurtów na przęsła

Wykształcony schemat grupy tych kompozycji charakteryzuje się tym, że krawędzie lunet decydują o kształcie pola kompozycyjnego, które przybiera formy rombu lub trójkąta. Krawędzie lunet łączy owalna rama płyciny, gdy krawędzie lunet przecinają się to miejsce akcentuje rozeta. Centrum pola wyznacza płycina w ramie prostokątnej, owalnej lub wielokątnej zdobionej tymi samymi motywami ornamentalnymi co krawędzie lunet. Ramy lunet obwodzą kartusze, które także wkomponowane są w wykroje lunet.

Ryc. 1. Rzeszów, nawa główna kościoła Bernardynek (później Pijarów). Widok na sklepienie nawy głównej

Ryc. 2. Rytwiany, nawa główna kościoła p.w. Zwiastowania Marii Panny. Dekoracja sklepienia nawy głównej

Poszczególne pola kompozycyjne sklepień tej grupy, różnią się tylko w motywach ornamentalnych, które rytmiują je. Tę grupę kompozycji prezentują dekoracje: nawy głównej w kościele Rzeszowie (Ryc. 1), nawy głównej w kościele w Rytwianach (Ryc. 2).

Kompozycje sklepień jednoprzestrzennych

Kompozycje sklepień jednoprzestrzennych są oparte w większości o plan kwadratu, niekiedy prostokąta, schemat dekoracji jest taki sam, linie architektoniczne podkreślone są szerokim pasem cekinowym i uzyskane w ten sposób pola wypełnione są blaszanymi kartuszami. Układ ten determinuje sam podział sklepienia, dekoracja sztukatorska podkreśla architekturę, nie zaciera jej.

Dekoracje te zwykle komponowane są koncentrycznie, pośrodku znajduje się rozeta, między utworzone pola wkomponowane są kartusze bądź wić akantowa. Wielokrotnie z rozety zwisają girlandy. Te kompozycje prezentują dekoracje: w kościele Piotra i Pawła w Krakowie, prezbiterium w Rzeszowie (Ryc. 3), kaplica w Baranowie (Ryc. 4).

Ryc. 3. Rzeszów, prezbiterium kościoła Bernardynek (później Pijarów). Sklepienie w prezbiterium

Ryc. 4. Baranów Sandomierski, zamek, gabinet w baszcie wschodniej. Dekoracja sklepienia.

Kompozycje w kopułach kolistych i eliptycznych

Najczęstszy schemat kompozycyjny w kopułach kolistych i eliptycznych, charakteryzuje się promienistym podziałem czaszy na osiem, sześć lub cztery części za pomocą listew ozdobionych kampanulami, wicią akantową lub stylizowanymi kwiatami. W wydzielonych polach znajdują się kartusze. Wyjątkowo w wieży w Łańcucie w miejscu płycin zamiennie z kartuszami pojawia się wić akantu. Taki układ kompozycyjny prezentują dekoracje kaplicy zamkowej w Łańcucie (Ryc. 5), kaplicy Cetnerów pw. św. Dominika w Podkamieniu (Ryc. 6).

Ryc. 5. Łańcut, zamek gabinet w baszcie północno- zachodniej. Dekoracja kopuły

Ryc. 6. Podkamień. Kaplica Cetnerów pw. św. Dominika. Dekoracja kopuły na wysokim tamburze

Kompozycje stropowe

Na stropach prostych i stropach z fasetami ograniczonymi ścianami lub fasetą duża powierzchnia jest jednolita, bez jakichkolwiek podziałów. Schemat kompozycyjny dekoracji jest wtedy określony pierwszoplanowymi motywami ornamentalnymi, podobnie jak to miało miejsce przy sklepieniach wewnątrz czterościennych. W centrum sufitu zwykle pojawia się płycina lub dwie w ramie listkowej, laurowej lub kwiatowej o urozmaiconym kształcie. Do ramy przytwierdzone są wzdłuż diagonali pęki owocowo-liściaste, kartusza bądź obiegają ją rogi obfitości lub płyciny w ramach listkowych, wypełnione przedmiotami: panopliami muszlami rogami obfitości. Czasami ramę centralną, zwielokrotnią oplata szeroka bordiura lub kilka ram oplecionych jest wicią akantową rozwiniętą na całość stropu. Fasety są zazwyczaj gładkie, czasami pojawiają się na nich drobne detale. Do tego typu dekoracji należą sztukaterie w refektarzu w eremie w Rytwianach (Ryc. 7).

Ryc. 7. Rytwiany. Refektarz w klasztorze oo. Kamedułów, zabudowania eremu. Dekoracja sklepienia refektarza.

Dekoracje ścian

W Kaplicy św. Boromeusza w Niepołomicach, ściana artykułowana jest wertykalnie pilastrami i horyzontalnie belkowaniem przebiegającym w połowie jej wysokości (Ryc. 8). Kondygnacja dolna po środku przepruta arkadą, w bocznych osiach wzbogacona jest o nisze konchowe. W ten ramowy podział wpisana jest dekoracja sztukatorska. Osobne motywy stiukowe występują w kilku przykładach związanych przede wszystkim z partią sklepienną, są to dekoracje fryzów będących częścią belkowania.

Ryc. 8. Niepołomice, kaplica Lubomirskich pw. św. Karola Boromeusza. Fragment wnętrza z korynckimi pilastrami

Osobne motywy sztukatorskie – kominki

W refektarzu w eremie kamedulskim w Rytwianach zachował się kominek dekorowany sztukateriami, który nawiązuje wystrojem sztukatorskim do partii sklepiennych wnętrza, w którym się znajduje. Zasadnicza dekoracja skupia się w obrębie nadbudówki kominka, która się aż po gzyms. Motywy ornamentalne lub figuralne decydują o kompozycji, w centrum nadbudówki akcentowanej przez kartusz wokół którego wiję się ornament z liści akantu.

Ryc. 9. Rytwiany. Refektarz w klasztorze oo. Kamedułów, zabudowania eremu. Dekoracja zwieńczenia kominka w refektarzu

Podsumowanie

Układy kompozycyjne dekoracji sztukateryjnych przypisanych przez historyków sztuki warsztatowi Falconiego można ogólnie podzielić na dwa etapy.

W latach 30-tych i 40-tych miałyby powstać dekoracje powiązane ze sklepieniami krzyżowymi. Układy kompozycyjne tego typu są jednak popularne do około 1640 r., zwykle dekoracje takie zdobią wnętrza jednoprzestrzennych kaplic kościelnych i baszt wieżowych. Dekoracje z nimi związane cechuje dążność do ujęcia wszystkiego w ramę geometryczną i podkreślenie linii architektonicznych elementami zdobniczymi, przejawia się to tektonicznym rozgraniczeniu pól sklepiennych za pomocą ornamentów roślinnych i wiązek owocowych.

Podobnie układy dzielące promieniście kopuły związane przede wszystkim z kaplicami, spotykane od 1641 r. charakterystyczne są do lat 60-tych ostatniej ćwierci XVII w.

W większość dekoracji przypisywanych warsztatowi Falconiego to układy kompozycyjne powiązane z wnętrzami jednoprzestrzennymi – czterościenne, wśród których w przeważają kaplice.

W latach 40-tych, aż do 1658 r. spotykamy wiele przykładów dekoracji sztukatorskich zespolonych z malarstwem, które najczęściej zdobią wnętrza kościelne lub klasztorne.

Typy układów kompozycyjnych z jakimi spotykamy się w dekoracjach Falconiego są licznie reprezentowane na terenie niemal całej Europy można powiedzieć, że przedstawione układy kompozycyjne są w owym czasie bardzo popularne i wybór poszczególnych ich typów najczęściej uwarunkowany był planem wnętrza i typem sklepienia, nie można powiedzieć, że był charakterystyczny wyłącznie dla twórczości Falconiego nie charakteryzował konkretnych szkół, ani warsztatów.

Stąd na ich podstawie trudno ustalić czyjeś autorstwo, czy scharakteryzować warsztat. Aby wykazać, że przykłady układów kompozycyjnych sztukaterii nie były jednostkowymi czy też oryginalnymi wystarczy dla każdego z nich przytoczyć przykłady poza warszatem Falconiego, chociażby Śląskie bardzo liczne nie sposób zestawić je w tym miejscu.

Literatura

- [1] Kurzej M., *Siedemnastowieczne sztukaterie w Małopolsce*, Kraków 1012.
- [2] Klimek B., *Warsztat sztukatorski Giovanniego Battisty Falconiego*, Lublin 2018.
- [3] Teodorowicz-Czerepińska J., *Szlak edukacyjno-turystyczny renesansu lubelskiego*. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków Lublinie (WOZL), [mps], Lublin 2005.
- [4] Chrościcki J. A., *Rola włoskich projektantów i rzemieślników w przemianach sztuki barokowej (Europa Środkowa-Wschodnia)*, [w:] Barok w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej. Drogi przemian i osmozy kultur, red. J. Pelc, K. Mrówciewicz, M. Prejs, Warszawa 2000, s. 184–185, 190.
- [5] Chrościcki J., *Kamieniarze i mafiosi. Zarobkowa emigracja z Włoch do Europy Środkowej i Wschodniej (XV-XVIII w.)*, „Przełęcz Humanistyczny” XL, 1996, nr 1, (334), s. 69–85.
- [6] Gajewski J., *Falconi w Podkamieniu oraz jego dzieła architektoniczno-rzeźbiarskie (problematyka artystyczna i zagadnienie odbioru)*. „Ikonotheka. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego”, 5, Warszawa 1993, s. 23–80.
- [7] Gębarowicz M., *Plastyczne wyposażenie wnętrz. Dekoracje stiukowe i stolarszczyzna* [w:] *Szkice z historii sztuki XVII wieku* „Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego”, 16, z. 3, 1966, s. 67–68.
- [8] Karpowicz M., *Artisti ticinesi in Polonia nella prima meta del '600*, Minano 2002.
- [9] Kołaczkiwiczowa E., *Włoskie koneksje śląskich dekoracji stiukowych*, [w:] Nobile Claret Opus. Studia z dziejów sztuki dedykowane Mieczysławowi Złatowi, Wrocław 1998, s. 340–348.
- [10] Kurzej M., *Archaizacja i modernizacja. Przemiany stylowe dekoracji sklepiennych na przykładzie kościoła i klasztoru SS. Brygidek w Lublinie*, „Roczniki Humanistyczne”, 54, 2006, z. 4, s. 148–187.
- [11] Kurzej M., *Jan Wolff. Monografia architekta w świetle analizy prefabrykowanych elementów dekoracji sztukatorskich*, Kraków 2009.
- [12] Kurzej M., *Między narodzinami, śmiercią a zbawieniem – próba interpretacji sztukaterii w Tarłowie* [w:] Studia nad sztuką renesansu i baroku, 10, red. J. Lileyko, I. Rolska-Boruch, 2010, s. 183–188.

- [13] Kurzej M., *Podkamień i Lublin – dekoracje sztukatorskie warsztatu Falconiego w kościołach dominikańskich*, [w:] *Dominikanie na ziemiach polskich w epoce nowożytnej*, red. A. Markiewicz, M. Miławicki (Studia i źródła Dominikańskiego Instytutu Historycznego, t. 5), s. 425–454.
- [14] Lewicki J., *Stropy ramowe w Polsce*, cz. 2, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 40, 1995, z. 3–4, s. 222–224.
- [15] Łoziński J. Z., *Grobowe kaplice kopułowe w Polsce 1520–1620*, Warszawa 1973, s. 174.
- [16] Majewski K., Wzorek J., *Twórcy tzw. renesansu lubelskiego w świetle nowych badań*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 31, 1969, s. 127–131.
- [17] Majewski K., Wzorek J., *Z badań nad rozwojem architektury w Lublinie w 1 połowie XVII wieku*, [w:] *Rocznik Lubelski*, XII, 1970, s. 59–90.
- [18] Miłobędzki A., *Architektura polska XVII wieku*, Album ilustracji, Warszawa 1980.
- [19] Preiss P., *Italštíumělci v Praze*, Praha 1986, s. 254.

The role of compositional systems in shaping architectural space on the example of stucco decorations attributed to the workshop of Giovanni Battista Falconi

Abstract: The article presents the role of stucco in shaping the interior space decorated by them. Characteristic types of compositional systems found in stucco in the 17th century in Małopolska were described. Mutual relations between the plan of the decorated interior and the composition system of stucco and the arrangement of ornamental and figural motifs. Stucco decorations attributed to the workshop of Giovanni Battista Falconi were used to illustrate these connections.

Keywords: stucco compositions, stucco workshop, Giovanni Battista Falconi
